

Atentát na Evropu

Teroristé zabíjejí na bruselském letišti

Velikonoční vajíčka zdobíme trochu jinak

PRÁVO

ODKUP LEŠA-POLE
 Každá osoba až 500 000 Kč za 1ha lesa
 NEJLAPŠÍ CENA V ČR ZA LES - POLE - DŮRUK
 profesionální přístup - integrovaný právní servis
 okamžitá platba při podpisu smlouvy
 777 308 791 - ANEČKA@lesna.cz - 777 308 931
 www.lesna.cz - lesnactvi.cz

Jak nejlépe vybrat kamna a krb

NEZÁVISLÉ NOVINY - číslo 342, 70 Kč

HOSPODÁŘSKÉ NOVINY

ÚTOK NA EVROPU

EVROPANÉ V KOUTĚ, STRANY 2-3

FAKTA O ÚTOKU, STRANY 2-3

ISLAMISTICKÝ TEROR MĚNÍ TVÁŘ, STRANY 4-5

JAK SE CHRÁNÍ ČESKO, STRANY 6-7

KOMENTÁŘE, STRANY 8-9

NEJVĚTŠÍ TERORISTICKÉ ÚTOKY V EVROPĚ

BRUSEL

ONES

- Teror v Bruselu
- 34 mrtvých

Válka

THEMEN
KULTUR

Wieder ins Herz

Von Klaus-Dieter Frankenberger

Es ist ein schmerzhaftes Tag für Europa, ein Tag, an dem die Terroristen ihre Wut und ihren Hass auf die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt auslassen. Die Terroristen haben in Brüssel einen grausamen Mord begangen, der die Herzen aller Menschen erschüttert. Die Terroristen haben die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt in Angst und Schrecken versetzt. Die Terroristen haben die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt in Angst und Schrecken versetzt. Die Terroristen haben die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt in Angst und Schrecken versetzt.

Viele Tote bei Terroranschlägen in Brüssel

Explosionen in Flughafens und Metrostation / „Islamischer Staat“ behauptet sich / Michel Schwarzer Tag

11. MÄRZ 2016, 11. SEITE
 Die Terroristen haben in Brüssel einen grausamen Mord begangen, der die Herzen aller Menschen erschüttert. Die Terroristen haben die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt in Angst und Schrecken versetzt. Die Terroristen haben die Zivilbevölkerung in der gesamten Welt in Angst und Schrecken versetzt.

WM 2006: Die Fifa ermittelt gegen Beckenbauer und Niersbach • Sport

Süddeutsche Zeitung

NEUESTE NACHRICHTEN AUS POLITIK, KULTUR, WIRTSCHAFT UND SPORT

11. MÄRZ 2016, 11. SEITE

Terrorangriff auf Europas Hauptstadt

Minderstens 34 Menschen starben, 230 werden verletzt, als am Donnerstag Flughafen und in einer 13-Bahn-Station entzündet.

8 Seiten zum Terror in Brüssel

DIE WELT

MITTWOCH, 23. MÄRZ 2016

Angriff auf das Herz Europas

Tahle země je naše

český a německý veřejný prostor v deiktické perspektivě

Tomáš Samek

Lektorovali:
doc. PhDr. František Vrhel, CSc.
PhDr. Marek Halbich, Ph.D.

Na obálku byly použity titulní strany českých a německých novin, jež vyšly 23. 3. 2016
– den po teroristických útocích v Bruselu.

© Tomáš Samek 2016
Cover © Aleš Bulva 2016
Layout © Lukáš Vavrečka 2016

ISBN 978-80-7395-993-7 (tisk)

ISBN 978-80-7395-994-4 (pdf)

Obsah

Jak číst tuto knihu	7
ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?	10
Metodologický horizont	14
Vztah kompozice k tématu	19
Notace a ortografie	21
1 POLARISMUS	23
2 ELEMENTY DEIKTICKÉ DIMENZE	37
Saussureovský obrat	37
Text jako <i>parole</i>	40
Deixe jako endofora	42
Deixe jako exofora	44
Singulární a plurální origo	46
Kontext a kontextualizace	48
Symbol jako protodeiktikum	53
Jediné pole symbolicko-deiktické	57
Reflektovanost deixe	62
Nereferenční deixe	65
Pole deiktické a sociální	67
Deixe na fantazmatu	71
3 MEDIOVANOST A IDEOLOGIE	74
Mediovanost a Jakobsonův model	78
Stupeň mediovanosti sdíleného	91
Identita jako mediovaná ideologie	105
U nás a ve světě	109

4 POUTNÍK MEDIÁLNÍ KRAJINOU	124
Sdílení jako (meta)mediace	136
Pestrá republika	130
Deiktická polarita bulvárnost – serióznost	137
Deiktikum jako protosymbol	148
My jsme lid (a vy ne)	153
Když <i>já</i> je <i>my</i>	160
5 DEIXE A TRANSCENDENCE	163
Hranice mezi Ty a Ono	165
Svět jako vztah (gramatických) osob	172
ZÁVĚR: MOŽNOSTI A MEZE DEIKTICKÉ PERSPEKTIVY	176
Terminologický klíč	185
Soupis obrazových položek	189
Zdroje analyzovaných materiálů	190
Literatura	193
Summary	209

Poděkování

Děkuji všem, kdo mi pomohli radou nebo kritickým čtením textu, zejména Pavlu Baršovi, Christianu Hilcheymu, Martinu Hříbkovi, Lubici Kobové, Martě Kuhlman, Michalu Polákovi, Martině Příbylové, Davidu Rakušanovi, Ondřeji Slačálkovi, Tereze Stöckelové a Martinu Škabrahovi. Svými erudovanými komentáři nejpodstatněji přispěl ke kvalitě stati František Vrhel, Zdeněk Starý a Marek Halbich. Za veškeré nedostatky přirozeně nesu odpovědnost sám. Tato kniha by nevznikla bez inspirativního vhledu do lingvistické antropologie, jehož se mi dostalo spoluprací se skvělým týmem vědců na University of Virginia; za všechny zde jmenuji alespoň Eve Danziger a Ellen Contini-Morava. Zvláštní dík patří Aleši Bulvovi za grafický návrh obálky. Stanislavu Holubcovi jsem vděčný za poskytnutí dvou fotografií z jeho osobního archivu. Za léta trvající podporu jsem lidsky zavázán své sestře Lence, neteři Kateřině a všem dobrým kamarádům, kteří byli u toho.

Pámatce mých rodičů

Jak číst tuto knihu

Ve veřejném prostoru občas slýcháme slova, která se dovolávají naší kolektivní příslušnosti: „Tahle země je naše.“ Věty tohoto typu apelují na naši identitu a snaží se v nás vytvořit pocit přináležení k širšímu, nadosobnímu celku, v jehož jménu jsou potom formulovány *naše* požadavky a prosazovány *naše* nároky a zájmy. I na první pohled nevinný slovní obrat může v sobě nést potenciál vylučování těch druhých: je-li tahle země *naše*, znamená to, že do jejích věcí veřejných nemají druzí co mluvit. Nebo že tu s *námi* vůbec nemají být. Kámen úrazu je v tom, že o tom, kdo je ještě *náš* a jak s ním máme nakládat, rozhodují opět *naše* představy a vůle. Představy, které jsou slovními obraty tohoto typu tvarovány a zároveň ovlivňovány.

„Tahle země je naše.“ Dvě ze čtyř slov té věty jsou takzvaná deiktika: *tahle* a *naše*. Tato kniha chce z různých hledisek přispět k poznání toho, jak deiktika fungují při vytváření našich kulturních představ, sociálních postojů a koneckonců politické vůle ke společné akci. Různá hlediska vtiskla textu mezioborovou povahu, a tak v něm každý může hledat to své.

Každému, kdo nemá čas nebo vůli číst knihu celou, doporučuju její úvod: otevírá celou problematiku a vysvětluje její strukturu. Je psán jazykem přístupným i tomu, kdo se neorientuje v jazykovědné terminologii. Nepřeskočte ani úsek nazvaný *Notace a ortografie*: objasňuje takzvané polární analogie, které hrají v dalším výkladu klíčovou roli.

První kapitola *Polarismus* je nejabstraktnější. Může zajímat lingvisty a společenské vědce, kteří se zabývají hledáním adekvátních

modelů popisu tak těžko uchopitelných skutečností, jako je jazyk a společnost.

Kdo není aspoň trochu orientován lingvisticky, sotva najde zalíbení ve velmi technické kapitole *Elementy deiktické dimenze*. Nelingvistům doporučuji, aby se podívali jen na grafická schémata a přečetli si tyto subkapitolky důležité pro pochopení terminologie: *Deixe jako endo-fora*, *Singulární a plurální origo*, *Kontext a kontextualizace*, *Jediné pole symbolicko-deiktické* a *Deixe na fantazmatu*. Ty antropology a sociology, kteří mají živý vztah k bourdieuovské tradici, bude zajímat i pasáž *Pole deiktické a sociální*: hledá průnik mezi bourdieuovským a bühlerovským pohledem.

Další kapitoly jsou již určeny širšímu okruhu čtenářů: *Mediovanost a ideologie* bude zajímat i odborníky studující média a masovou komunikaci stejně jako politology, sociální historiky a obecněji společenské vědce, kteří se zabývají šířením ideologizovaných představ ve veřejném prostoru.

Ústřední kapitolou knihy je *Poutník mediální krajinou*. Současně je čtenářsky nejpřístupnější: je určen i novinářům a lidem podílejícím se na každodenní podobě české mediální krajiny.

Poslední úvaha *Deixe a transcendence* je spíše praktickou ilustrací jedné teoretické teze prosazované v této knize. Zkoumá takříkajíc krajinu za zrcadlem deiktické perspektivy: ohledává její epistemologické meze a duchovní limity. Hned z prvních řádků čtenář pozná, jestli je to pro něho.

Jako v každé knize, závěr shrnuje to podstatné: vše, čím deiktická perspektiva může obohatit naše chápání veřejného prostoru.

Das Höchste wäre: zu begreifen, daß alles Faktische schon Theorie ist.

Goethe

ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?

Jan Skácel líčí, jak vznikl název jeho knihy. Šel po ulici a na stánku s květinami uviděl reklamu „Růže pro každou příležitost“. Zamyslel se, kolik příležitostí může taková růže mít – a svou básnickou sbírku nazval *Kolik příležitostí má růže* (Skácel 1957). Aniž by měla sebemenší básnické ambice, tato kniha se ptá podobně: Kolik možností má deixe? Zkoumám v ní možnosti deixe jako interpretační perspektivy, kterou můžeme nahlížet na veřejný prostor a díky které v něm spatříme jevy, vztahy a souvislosti, jež by nám jinak snadno mohly uniknout.

Co je deixe? Důkladnou odpověď nabízí druhá kapitola; nyní aspoň zjednodušený popis a hrst příkladů. Deixe (z řec. δειξίς) původně znamená ukazování. Jazykověda výraz terminologizovala a vtiskla mu určitější význam nebo spíš celou škálu významů podle toho, k jakému pojetí se ten který vědec hlásí. Všechna pojetí mají společný významový prototyp – základ, na němž se shodnou. Prototypickou deixí se rozumí veškeré jazykové prostředky, kterými se (po)ukazuje ven z jazyka a které získávají jednoznačný obsah teprve tehdy, jsou-li použity v konkrétním kontextu nebo situaci. Takovým prostředkům říkáme deiktické výrazy čili deiktika. Uvedu příklady.

Slovo *tamhle* má samo o sobě jen velmi neurčitý význam – přibližně „tam, kam se dívá nebo ukazuje autor promluvy“. Nevíme-li, kterým směrem se dívá nebo ukazuje, nejsme s to určit, co *tamhle* znamená, kam nebo nač přesně ukazuje. Slovo *tamhle* je prototypické deiktikum. Abychom mohli jednoznačně určit referent (tj. objekt, na který slovo ukazuje), musíme znát umístění mluvčího v prostoru.

V této souvislosti se hovoří o tzv. prostorové ose deixe, která vychází ze *zde* autora promluvy, tedy z bodu, kde byla aktuálně vyslovena.

Dalším základním určením deixe je čas, jako je tomu u deiktického výrazu *včera*. Teprve když vím, kdy byla vyřčena věta *Včera přšelo* (tj. znám *ted'* promluvy), mohu jednoznačně říct, kdy přšelo. V souvislosti s časem se hovoří o tzv. temporální ose deixe, která vychází z *ted'* promluvy, tedy z okamžiku, kdy byla aktuálně vyslovena. Jak vidno, deiktika mění svůj referent spolu s tím, jak se proměňuje časový a prostorový kontext vyřčeného.

Dalším základním určením deixe je osoba, jako je tomu u deiktického výrazu *já*. Teprve když víme, kým byla vyslovena věta *Já jsem optimista* (tj. známe *já* mluvčího), máme jasno v tom, kdo se považuje za optimistu. V souvislosti s osobou se hovoří o tzv. personální ose deixe, která vychází z *já* promluvy, tedy ze subjektu toho, kdo ji pronáší. Podobně deiktikum *my* (tj. množina obsahující více prvků, z nichž jedním je *já*) nabývá jednoznačného významu teprve tehdy, víme-li, kdo a v jakém kontextu ho vysloví – tj. známe *já* subjektu promluvy a přinejmenším tušíme, koho dalšího momentálně zahrnuje do příslušné množiny a koho naopak umísťuje vně jejích hranic, ať už explicitně či jen implicitně.

Obecně lze tedy deiktika vymezit jako všechna slova, jejichž referent není možné jednoznačně určit, neznáme-li, jak jsou situována vzhledem k bodu *zde-ted'-já* dané mluvní situace (Bühler 1965 [1934]). Tomuto bodu říká Bühler *origo* a považuje ho za střed subjektivní orientace, přítomný ve vědomí každého mluvčího. Vidíme, že bez aspoň částečné znalosti origa mluvčího nejsme s to plně porozumět deiktikům, která ve své výpovědi používá. Tolik obecně sdílený základ jazykového jevu zvaného deixe nebo též deiktická funkce.

Některá deiktika přímo vyjadřují a ovlivňují konstrukci sociálních identit (*my – vy; vy – oni; my – oni*), a stávají se proto nástrojem dynamiky začleňování lidí do určitých pomyslných skupin nebo

naopak jejich vyčleňování. Tato dynamika může mít velmi nepochopitelné, brutálně konkrétní dopady na život lidí v podobě jejich exkluze či inkluze, jejich společenského vzestupu či pádu. Situaci, kdy použitý výraz označuje skupinu, k níž se mluvčí sám počítá (např. *my*), nazývám autodeixí. Situaci, kdy výraz označuje skupinu, ke které se mluvčí nepočítá (např. *oni*), nazývám heterodeixí.

Tím se plynule dostáváme od toho, co se rozumí deixí, k jejím možnostem. Je zřejmé, že deixe citlivě zrcadlí a zároveň svým působením sama spoluutváří sociální vztahy i jim odpovídající ideologické koreláty v představách lidí o tom, kdo je součástí které partikulární sociality. Tyto koreláty souhrnně označuji jako *deiktické ideologie*¹. Cílem předkládané práce je přispět ke studiu dynamického a mnohostranného vztahu mezi komunikačními praktikami a kolektivní identitou. Tvrdím a na několika místech práce dokazuji, že právě deixe má vysokou vypovídací hodnotu jako předmět takového studia. Tím se však její možnosti ani zdaleka nevyčerpávají.

Jak ukazuji v dalších kapitolách, deixi můžeme chápat i jako hledisko, kterým nazíráme a interpretujeme jazykové, společenské a kulturní jevy, jakož i souvislosti mezi nimi. Na základě prostudované literatury mám za to, že tento pohled je v několika směrech nový a neotřelý. Zmíněné hledisko se snažím ustavit deduktivně i induktivně jako to, čemu říkám *deiktická perspektiva*: odhaluje v komunikačních a sociokulturních projevech jejich *deiktickou dimenzi*. Jejím popisu je věnována zejména druhá kapitola nazvaná *Elementy deiktické dimenze*. Rozbor deiktické dimenze, prováděný na konkrétních příkladech pomocí analytických nástrojů lingvistické

¹ Deiktické ideologie vstupují i do vztahu mezi výzkumníkem (např. lingvistou) snažícím se popsat gramatiku jisté jazykové variety) a sociálními aktéry, mezi nimiž svůj výzkum provádí, jak ukazuje Collins (1998). Ani deskriptivní metajazyk lingvistiky není ideologicky neutrální nástroj a měl by jako takový být výzkumníkem reflektován.

antropologie a částečně i jiných oborů, nazývám *deiktickou analýzou* – s ní se čtenář nejčastěji setká v kapitole třetí (Mediovanost a ideologie) a čtvrté (Poutník mediální krajinou). Beru tedy deixi, tuto původně ryze lingvistickou kategorii, a měním ji v obecnější výkladový princip světa lidské sociality a jejích komunikačních projevů, a to daleko za rámcem vnitřní lingvistiky – v oblastech sociokulturní antropologie a mediálních studií.

Deixe má i nespornou hloubku filozofickou, vždyť její nejvýznamnější bod – *zde-ted'-já* – můžeme vnímat jako synonymum pro nazření základní lidské situace: „Jsem tady a nyní.“ Mé bytí je vždy již vetkáno do časoprostorových souřadnic světa a je jimi podmíněno jako svým fundamentálním určením. Husserl (1940) uvažuje o bodu, který je umístěn ve vědomí každého z nás a který je východiskem prostorové orientace subjektu ve světě, jako o *privilegovaném zde*; úvahy o něm rozvíjí v rámci myšlenkového úsilí vytvořit metodu, již nazývá transcendentální geologií. A jak upozorňuje jiný fenomenologický filozof: je vcelku lhostejno, je-li toto *zde* v danou chvíli vnímáno jako naše tělo, náš domov nebo náš kontinent (Waldenfels 1998). Myslím, že Husserlovy postuláty o prostoru lze vztáhnout i na čas, takže pak můžeme říci: díky svému propojení s *já* jako aktuálně vnímajícím subjektem je origo jednota privilegovaného *zde* s privilegovaným *ted'*.²

Transcendentální přesah je i nejvlastnějším tématem teologie. Poslední kapitola – Deixe a transcendence – sleduje další možnost deixe jako interpretačního hlediska: představuje pokus aplikovat deiktickou perspektivu na kratší a čtenářsky poměrně přístupný filozoficko-teologický traktát Buberův (1995 [1923]). Vzhledem

² Dokladem toho, že bühlerovská perspektiva je filozoficky stále produktivní, je nedávno vydaná kniha Martina Pokorného, která ustavuje teorii řeči z pohledu situační fenomenologie (Pokorný 2013).

k tomu, že nejsem teolog, jde spíš o soubor velmi pokorných excerpt a výpisků z četby Buberovy knihy a částečně i ze sekundární literatury. Tato excerpta pak hermeneuticky porovnávám jednak ve světle Buberova textu jako celku, jednak ve světle elementárních kategorií personální deixe, jak o nich pojednává Bühler. Vedlejší téma páté kapitoly lze tedy formulovat jako otázku, zda může pohled lingvistické antropologie něčím přispět k výkladu textu tak vzdáleného námětům, jimiž se zabývá povětšinou. Odpověď ponechávám na čtenáři.

Vzdor všem transdisciplinárním přesahům neopouštím pole lingvistické antropologie. Třebaže terénem této práce jsou především evropské veřejné prostory, neztrácím ze zřetele, že z deiktické perspektivy se příslušníci „exotických“ nativních kultur chovají podobně jako my, Evropané. Ve své studii etnonym a etnických skupin Proschan (1997) ukázal, kolik podobnosti najdeme mezi etnonymy a ideologiemi my versus oni, jak je známe z vyspělých zemí euroamerického Západu. Dospívá k závěru, že „etnonyma mohou být obecně považována za šifry“ (Proschan 1997: 92), tedy za typická deiktika: názorná ukázka toho, jak deiktická perspektiva dokáže převést na společného výzkumného jmenovatele jevy, které někdy bývají studovány separátně. I to vnímám jako jednu z možností deixe.

METODOLOGICKÝ HORIZONT

Práce se zabývá sociální komunikací jako projevem a současně formativním faktorem identitotvorných procesů. Zkoumá tuto komunikaci ve střeoevropských veřejných prostorech, jejichž hlavním jazykovým médiem je čeština a/nebo němčina. S těmito prostory měl autor možnost dlouhá léta se seznamovat jak v osobních interakcích se sociálními aktéry během dlouhodobých zahraničních stáží, tak

v každodenní interakci s mediálními obsahy, do níž vstupoval jednak jako čtenář, jednak jako autor publikující ve střeoevropských médiích. Pokud jde o masové sdělovací prostředky (které ovšem tvoří jen část předmětu této práce), sledoval jsem pravidelně po dobu zhruba pěti let média sedmi zemí: česká, švýcarská, německá, britská, americká a okrajově francouzská a rakouská³.

Dostalo se mi rovněž příležitosti pracovat v německém a českém parlamentu – jako asistent poslankyně bundestagu v Bonnu a jako vedoucí týmu překladatelů parlamentního tezauru v Praze –, kde jsem mohl sledovat rétorické projevy a politickou kulturu naživo, bez mediálního prostředkování.

Tato mnohaletá komparativní zkušenost ze zahraničních pobytů tvoří základ etnografické vrstvy práce. Slouží jako odrazový můstek k reflexím o fungování deixe v přímých i nepřímých komunikačních interakcích v českojazyčné a německojazyčné oblasti střední Evropy. Mou snahou je předejít tomu, aby byla tato oblast vnímána jako neprodyšně ohraničená jednotka analýzy, a proto si všímám také přesahů do jiných oblastí v rámci Evropy i mimo ni.

Odtud výzkumná otázka. Ačkoli je v podstatě jedna, můžeme ji formulovat jako dvojotázku: Lze deixi koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí? A co takto ustavená perspektiva vypovídá o obecnější dynamice

³ V zahraničí šlo zejména o tyto tituly (u novin v jejich tištěné, častěji však internetové podobě): Švýcarsko – *Neue Zürcher Zeitung*; Německo – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, [zpravodajství televize] *ARD*, [veřejnoprávní rozhlas] *Deutschlandfunk* a *Spiegel*; Velká Británie – *BBC Four*, *BBC World Service*, *Economist*, *Financial Times*, *Guardian* a *London Review of Books*; USA – *New York Times*, *Washington Post*, *National Public Radio* a *The Atlantic Monthly*; Francie – *Le Monde* a [rozhlasová stanice] *France Culture*; Rakousko – *Europäische Rundschau*. V českém prostředí především deníky hlavního proudu (*Hospodářské noviny*, *Lidové noviny*, *Právo*, portál *Aktuálně.cz*) a týdeník *Respekt* spolu s doplňkovým sledováním veřejnoprávního rozhlasu (zejména *ČRo 6*, posléze *ČRo Plus*) a televize (zejména *ČT24*).